

містом і його околицями. Як правило, вони поєднували в одній особі військову і цивільну владу, були одночасно начальниками портів, командирами місцевих військових гарнізонів, комендантами, однак найбільше переймалися державним регулюванням розвитку міжнародної торгівлі й поліпшенням місцевої інфраструктури. Для градоначальника контроль за надходженням податків та забезпеченням рекрутами не було основним завданням, як для губернаторів внутрішньої Росії. Градоначальники уособлювали дещо спрощений бюрократичний ланцюг влади, бо напряду підпорядковувалися імператору та відповідним міністрам.

Соціальна структура півдня, відмова від надзвичайних методів її врегулювання та завдання, які ставив перед собою уряд у якнайшвидшому його освоєнні та зміцненні вплинули й на специфіку організації влади, суть якої полягала у модифікації намісницької посади у генерал-губернаторське управління порубіжним регіоном. Цю посаду понад 30 років обіймав надзвичайно здібний сановник М.С.Воронцов (у 1823–1854 рр.), який, постійно узгоджуючи з верховною владою власне бачення з'ясування місцевих проблем, намагався поєднати інтереси центру й регіону. За його безпосередньої участі була створена мережа державних інституцій, зокрема й Управління Одеського навчального округу (з 1830 р.), за допомогою якого вміло мобілізувалась російська освітньо-культурна традиція для русифікації всіх етносів, що співіснували на півдні.

4. Правобережна Україна

Здавалося, що Правобережна Україна, включена до складу Росії внаслідок міжнародних договорів, не вимагатиме особливої політики від верховної влади. Факт ліквідації Речі Посполитої й чинного на набутих землях подібного до російського соціального ладу з пануючою кріпосницькою системою, дозволив Катерині II не тільки не відступати від попередньої моделі приєднання, а й скоротити перехідний інтеграційний період. Поширенням на місцеву знать привілеїв російського дворянства вона сподівалась утримувати там політичну владу. Однак повстання поляків зі знаменитим зойком Тедеша Костюшка «*Finis Poloniae*» змусило її шукати нетипові шляхи порозуміння із західною елітою, зокрема й Правобережної України. А перше і друге польські повстання стали тим викликом імперії, що вплинув на затяжний інтеграційний період, який тривав тут практично до кінця XIX ст. та змусив імперію постійно переглядати та вдосконалювати політичні підходи й державні механізми управління цим краєм. Відразу після придушення повстання верховна влада намагалася якнайшвидше інтегрувати економічно розвинуті землі, щоб за їхній рахунок компенсувати військові витрати казни. Тож, ігноруючи суттєві відмінності соціоетнічної структури, Катерина II, відразу, не виводячи війська, поширила на правобережні землі росій-

ський адміністративно-територіальний лад та державні інституції згідно з «Учреждения для управления Всероссийской империи» 1775 р., що відразу почала з'ясовувати демографічний і господарський потенціал Правобережжя.

Польський спротив ламався наступом на земельну форму власності, що становила основу економічної незалежності знаті. Характерною ознакою поземельних відносин в Правобережній Україні була відсутність формально зафіксованих меж земельних володінь, суперечки навколо яких з'ясовували межові суди, кількість яких вразила російських чиновників. Російська влада, не маючи такої судової традиції, вдалася до проведення генерального межування, а при ревізії й перегляді земельних володінь знову зіткнулася з дещо відмінними від власних форм землеволодіння та землекористування. У Речі Посполитій пануючим було вотчинне володіння з орендною та заставною посесіями, більш поширеним — володіння з неповним правом на користування та розпорядження землею, яке надавалось польським королем на державні маєтності, а також зі специфічними формами церковного землеволодіння. Їхні історичні форми виявлялися в обмеженому праві власності та поділялися вони на старостинські (пожиттєве управління), успадкування маєтків за службу (ленні), довготривале володіння (емфітеутичні), фіксованому платежі за право володіння (поезуйтські) та ін.²⁵ Польські правові норми на відміну від російських не забороняли різним верствам набувати орендних прав володіння поміщицькими маєтками, а держава не втручалася у поземельні відносини між поміщиками і кріпаками, вона лише регламентувала їх за посередництвам люстраційних комісій, що сприяло наділенню селянської сім'ї окремою ділянкою землі на відміну від жеребкування у розподілі общинної землі серед російських селян. Критерієм наділу була спроможність селянської родини обробити власною худобою наділений розмір землі.

До того ж Річ Посполита, на відміну від Росії, була станово-представницькою монархією, з власним органом — Сеймом, за допомогою якого шляхта оберігала приватну власність на землю та забезпечувала свої місцеві права й інтереси. У Російській імперії інституція приватної власності вперше легітимізувалася із запровадженням жалуваних грамот дворянству і містам, коли почали поширюватися ідеї законності до приватних прав підданих. Однак вони ще не пронизали російське суспільство і пануючими залишалося поліцейське свавілля і самодержавний порядок. Вражаючою була й чисельність шляхти, якій було дозволено перейти у дворянство, і питома вага якої у кілька разів перевищувала російське дворянство²⁶.

Різниця у політичних ідеалах шляхти й російського абсолютизму постійно поглиблювалася культурно-цивілізаційним виміром, внаслідок чого знать з примусу йшла на співпрацю з владою, а та, в свою чергу, вдавалася до проселянської політики. Одноконфесійність і близькоет-

нічність (руської) селянської маси на Правобережжі використовувалась як додатковий засіб аби тримати шляхту в покорі. Вимушений відступ від традиційної співпраці з елітою в підкорених землях змусив верховну владу виокремити правобережний регіон і заснувати тут 1832 р. генерал-губернаторство у складі Київської, Подільської і Волинської губерній. Воно виводилося за правове поле Російської імперії, а динаміка й розмах інтеграційний процесів спрямовувалися за сценарієм, який пропонував центру генерал-губернатор, довірена особа імператора в регіоні.

Найбільш виразною постаттю на цій посаді став Д.Г.Бібіков, який ініціював низку заходів аби змусити шляхту служити російському імператорові, а не магнатам²⁷. Чи не найголовнішим та найуразливішим був перегляд належності до дворянства 81 тис. шляхтичів, які із привілейованого стану переводилися у непривілейований. У його практиці переважали силові методи: арешти, конфіскація майна, виселення у віддалені губернії, переселення на південь. Конфіскація майна як покарання широко застосовувалась до учасників повстань, дії яких кваліфікувалися небезпечними для існування імперії та абсолютної монархії. Для контролювання земельних прав правобережної шляхти в краї було запроваджено російську інституцію дворянської опіки, яка замінила секвестрування поміщицьких маєтків. Цю ж мету переслідувала остаточна ліквідація 1840 р. чинності польського цивільного законодавства та запровадження російського зведення законів.

Д.Г.Бібіков вдався і до проведення інвентарної реформи 1847 р. Спрямована проти польського панування, вона вперше зримо започаткувала втручання держави у відносини між поміщиком і селянином, суттєво обмежуючи його владу за умов збереження основ кріпосного права. Хоча реформа досить швидко втратила практичне значення, однак стала лабораторним взірцем для проведення селянської реформи 1861 р. Прискорені темпи її реалізації запропонував не менш активний, ніж Д.Г.Бібіков, генерал-губернатор О.П.Безак. Непослідовність та уривчастість проселянської політики виявилась у відмові від неї О.М.Дондукова-Корсакова, який представляв інтереси російської земельної аристократії в краї²⁸, та частковому поверненні до неї при збереженні інституції мирових посередників, тоді як у корінних російських губерніях цю посаду було ліквідовано.

Деполонізація як напрям урядової політики щодо Правобережжя виявилась також у тому, що влада відмовила польському дворянству в участі у місцевому управлінні й почала формувати бюрократичний апарат з російських чиновників, створюючи для них пільгові умови служби в цьому регіоні. Унаслідок поляки, не знаходячи належного застосування на державній службі, зосередили свої зусилля на підприємницькій діяльності²⁹. Щодо єврейського етносу, який був найчисельнішим у Правобережній Україні, то влада, хоча й не мала досвіду спілкування з цією етно-релігійною структурою, все ж вирішила використати їхні

роль і місце у суспільному поділі праці. Катерина II вважала, що євреї з розвинутими ремісничими і торговельними навичками модернізують російське місто. Але вкотре просвітницька теорія, коли стикнулася з соціальними реаліями, розійшлася з ними. Насильницьке переселення євреїв із сіл до міст не давали бажаного результату, а натомість були неодноразові спроби їхнього виселення до Новоросії для колонізації краю. Їхня підпорядкованість одночасно і кагалу, і міській владі не прижилася. Аби впорядкувати та наблизити єврейський етнос до місцевого були укладені відповідні законодавчі акти, запроваджено подвійний розмір податку, введена межа осілості та 50-верстна межа проживання від державного кордону. Хай і непослідовно, але євреям було відмовлено в праві на землекористування й повністю в праві обіймати державні посади, внаслідок чого вони практично монополізували комерційно-ремісничу діяльність, а згодом — юриспруденцію та медицину.

Однією з особливостей функціонування російської влади стала мобілізація інтелектуальних, ідеологічних і політичних складових про руське (російське) походження краю, а значить, законність його включення до складу імперії. На практиці це вилилося у заснуванні державних наукових установ, включаючи в першу чергу Київський університет, які, базуючись на історичних джерелах попередніх століть, успішно доводили непольське походження цього краю. Освітні урядові програми посіли не останнє місце в стратегіях асиміляції регіональних еліт. Київ з недовго провінційного губерньського міста став адміністративно-освітнім та культурним центром Правобережжя, роль якого тісно ув'язувалася з давніми освітніми традиціями київського православ'я, до яких, як підкреслювалося, імперія лише поверталася, відновлюючи в такий спосіб історичну справедливість.

5. Великі реформи

Реформи, до яких змушено було вдатися самодержавство, перевели державу на інші рейки розвитку, значно похитнувши вертикаль влади. Незважаючи на багатоплановість і поступовість, вони передусім почалися з усвідомлення необхідності трансформації інституту імператорської влади. Хай і поволі і далеко не в першу чергу, але самодержець Олександр II почав реально здійснювати перші кроки у бік обмеження власних владних повноважень, розуміючи, що за Миколи I принцип особистої влади монарха доведений до крайньої межі. І найперше, він відмовився від доктрини поліцейської держави³⁰, з її відкрито примусовою політикою та соціальними практиками, сформованими Петром I, і які зримо набували архаїчності у другій половині XIX ст.

Однак саме цей принцип з характерною концентрацією влади був вдало використаний, щоб здійснити за короткий час необхідні структурні зміни та кадрові переміщення, головними з яких було створення